

**शव, सालिक र सहस्र बुद्ध कथामा सबाल्टर्न
ज्ञाननिष्ठ ज्ञवाली
उपप्राध्यापक त्रि.वि. पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस
नेपाली विभाग, बागबजार, काठमाडौं
E-mail – gyangyawali@gmail.com**

लेख प्रकाशन विवरण: सङ्कलन: २०७५/०६/१८, समीक्षण: २०७५/०९/१५, स्वीकृत: २०७५/०९/२२

लेखसार

प्रस्तुत अध्ययन 'शव सालिक र सहस्र बुद्ध' कथामा रहेको सबाल्टर्न चेतनाको उद्घाटनमा केन्द्रित छ। सबाल्टर्न अध्ययन सांस्कृतिक अध्ययन अन्तर्गत पर्ने कृति विश्लेषणको नवीन मान्यता हो। यसले साहित्यमा सबाल्टर्न वर्गको अधीनस्थ अवस्थालाई हेर्छ। राज्यको मूल धारबाट किनारीकृत गरी सीमान्तमा पुऱ्याइएका निम्न वर्गीय मानिसहरूको पहिचान र प्रतिनिधित्वका पक्षमा यस सिद्धान्तले जोड दिन्छ। इटालेली सौन्दर्य चिन्तक ग्राम्चीद्वारा प्रस्तुत सबाल्टर्नसम्बन्धी मान्यताले समाजमा सदियौंदेखि प्रभुत्वशाली वर्गबाट उत्पीडन सहन बाध्य बनाइएका वर्गको पक्षमा वकालत गर्दछ। यस अध्ययनमा यही मान्यताका आधारमा 'शव, सालिक र सहस्र बुद्ध' कथामा सबाल्टर्न अध्ययन गरिएको छ। कथाकी मुख्य पात्र न्हुच्छेमाया राज्यको मूलधारबाट उपेक्षित भएकी सीमान्तीकृत अवस्थामा पुऱ्याएकी सबाल्टर्न पात्र हो। ऊ वर्गीय, जातीय एवम् लैङ्गिक आधारमा सबाल्टर्न पात्र हो भन्ने निष्कर्ष यस अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ। ज्ञान र चेतनाको कमीले प्रभुत्वशाली वर्गसँग प्रतिरोध गर्न नसक्ने न्हुच्छेमाया बाचाल हुन नसकेकी सबाल्टर्न पात्र हो। उसको आवाजलाई यहाँ कथाकारले बोलिदिएका छन् भन्ने निष्कर्षसमेत यस अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ।

प्रमुख शब्दावलीहरू

सबाल्टर्न, प्रभुत्व, हेजेमोनी, शक्तिकेन्द्र, किनारीकृत, अधीनस्थ, पराधीन, सीमान्तीकृत, उत्पीडन, अभिजात, वाचाल आदि।

१ विषय परिचय

प्रस्तुत अध्ययनको शीर्षक 'शव, सालिक र सहस्र बुद्ध कथामा सबाल्टर्न' रहेको छ। यस अध्ययनका मुख्य दुई अनुसन्धेय पक्षहरू छन्। ती दुई पक्षहरूमा शव, सालिक र सहस्र बुद्ध र सबाल्टर्न पर्दन्। यहाँ शव, सालिक र सहस्र बुद्ध कथा हो भने सबाल्टर्न विश्लेषणको आधार हो। यी दुवै पक्षको सङ्क्षिप्त परिचय दिनु उपयुक्त हुन्छ।

'शव, सालिक र सहस्र बुद्ध' रमेश विकल (वि.सं. १९८५-२०६५) द्वारा रचित कथा हो। यो **शव सालिक र सहस्र बुद्ध** (२०४३) कथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित छ। उनका **विरानो देशमा** (२०१६) **नयाँ सडकको गीत** (२०१९) **आज फेरि अर्को तन्ना फेरिन्छ** (२०२४), **एउटा बूढो भ्वाइलेन आशावरीको धुनमा** (२०२५), **उर्मिला भाउजू** (२०३५), कथासङ्ग्रहहरू प्रकाशित छन्। विकल सामाजिक मूल्यमा आस्था राख्ने मानवतावादी कथाकार हुन्। नेपाली समाजमा रहेका समस्या र खराबीले उब्जाएका मानिसको दुर्नियति एवम् कठोर यातनाको स्वरूपलाई यिनका कथामा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। उनी प्रगतिशील विचार धाराप्रति आबद्ध कथाकार हुन्। नेपाली ग्रामीण जनजीवनका साथै नागर जीवनका विविध वर्गका सामाजिक आर्थिक समस्याहरू उनका कथामा पाइन्छन्। राज्यबाट उपेक्षित गरिब, मजदुर, किसान, दलित, महिला

अनि सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक आदि हिसाबले शोषित, पीडित व्यक्ति, वर्ग, समूह वा समुदायलाई कथाकार विकलले आफ्ना कथामा महत्त्व दिएका छन् । उनको 'शव, सालिक र सहस्र बुद्ध' कथा यस दृष्टिले उत्कृष्ट छ । यस कथामा न्हुच्छेमाया जस्ता वर्षौंदेखि सडक र सालिक बढाने नगरपालिकाकी स्विपरको निम्न वर्गीय दयनीय अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । उसको उपस्थिति कथामा सबाल्टर्नका रूपमा भएको छ ।

सबाल्टर्न अध्ययन सांस्कृतिक अध्ययनभित्रको एक नवीन सैद्धान्तिक अवधारणा हो । सबाल्टर्न शब्दले सदियौंदेखि शासित, आवाजविहीन तथा इतिहासविहीन वर्गलाई बुझाउँदछ । शक्ति र सत्ताबाट टाढा रहेका सबाल्टर्नहरू राज्यबाट उपेक्षित, अपहेलित र तिरस्कृत रहेका हुन्छन् । यस्ता निमुखाहरू राज्यको मुलधारबाट किनारीकृत, शोषित, पीडित हुन्छन् । यिनै वर्ग, जाति, धर्म, संस्कृति, लिङ्ग आदि व्यक्ति, समूह वा समुदायको अध्ययन नै सबाल्टर्न अध्ययन हो । साहित्यमा सबाल्टर्न अध्ययन एउटा छुट्टै विषयका रूपमा स्थापित भएको छ । यस सन्दर्भमा रमेश विकलको 'शव, सालिक र सहस्र बुद्ध' कथामा सबाल्टर्नको प्रतिनिधित्व र पहिचान, ज्ञान, शक्ति, उत्पादन सम्बन्ध कुन रूपमा प्रस्तुत भएको छ भन्ने विषयमा केन्द्रित भई यसको समाधान खोज्ने प्रयास गरिएको छ ।

२ समस्याकथन

'शव, सालिक र सहस्र बुद्ध' कथामा तत्कालीन नागर समाजको जटिल समस्यालाई समेटिएको छ । यस कथामा सबाल्टर्नको प्रतिनिधित्वको अवस्था के कस्तो छ भन्ने जिज्ञासा प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य समस्या हो । यस मुख्य प्राज्ञिक जिज्ञासासँग सम्बन्धित यस अध्ययनका अन्य अनुसन्धेय प्रश्नहरू निम्न लिखित छन् :

(क) 'शव, सालिक र सहस्र बुद्ध' कथामा सबाल्टर्न वर्गको पहिचान कस्तो छ?

(ख) 'शव, सालिक र सहस्र बुद्ध' कथामा सबाल्टर्नको चेतना र आवाज कसरी अभिव्यक्त भएको छ ?

३ अध्ययनको उद्देश्य

'शव, सालिक र सहस्र बुद्ध' कथामा केन्द्रित भई सबाल्टर्न वर्गको प्रतिनिधित्वको अवस्थाको अनुशीलन गर्नु प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो । यस सन्दर्भमा प्राज्ञिक समस्यासँग सम्बन्धित अनुसन्धेय प्रश्नहरूको समाधानका निमित्त यस अध्ययनका निम्नलिखित उद्देश्यहरू रहेका छन् :

(क) 'शव, सालिक र सहस्र बुद्ध' कथामा सबाल्टर्न वर्गको पहिचान गर्नु,

(ख) 'शव, सालिक र सहस्र बुद्ध' कथामा अभिव्यक्त सबाल्टर्नको चेतना र आवाजको निरूपण गर्नु ।

४ अध्ययनको औचित्य

'शव, सालिक र सहस्र बुद्ध' कथाका बारेमा शोधकर्ता, समीक्षक तथा स्वतन्त्र अध्येताहरूले विभिन्न उद्देश्यका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरेको पाइन्छ तर सबाल्टर्नका आधारमा केन्द्रित भई समस्याको सम्यक समाधानका लागि भने अध्ययन विश्लेषण भएको पाइँदैन । प्रस्तुत अध्ययन पत्रमा 'शव, सालिक र सहस्र बुद्ध' कथामा सबाल्टर्न सम्बन्धी प्राज्ञिक समस्याको समाधान वस्तुगत रूपमा गरिएको हुँदा यो अध्ययन कार्यबाट ज्ञानको विस्तार हुने तथा अध्ययन परम्परालाई अगाडि बढाउन र यस विषयमा थप अनुसन्धान गर्न चाहने व्यक्तिका लागि सहयोग हुने भएकाले प्रस्तुत अध्ययन औचित्यपूर्ण र उपयोगी रहेको छ ।

५ अध्ययनको सीमा

'शव, सालिक र सहस्र बुद्ध' कथालाई विभिन्न आयामबाट अध्ययन विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यस अध्ययन पत्रमा जातीय, वर्गीय, लैङ्गिक आधारमा सबाल्टर्न र सबाल्टर्नको आवाज के कसरी व्यक्त भएको छ भन्ने कुरालाई मात्र विवेचना गरिएको छ ।

६ अध्ययन विधि

अध्ययनलाई व्यवस्थित, प्रामाणिक र वस्तुगत बनाउनका लागि सामग्री सङ्कलन तथा शोधविधि आवश्यक पर्दछ। यसलाई व्यवस्थित, प्रमाणित र वस्तुगत बनाउनका लागि गरिने सामग्री सङ्कलन र शोधविधिका बारेमा सङ्क्षिप्त चर्चा गरिन्छ :

६.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत अध्ययन पत्र तयार पार्नका लागि आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण सामग्री प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ। प्राथमिक स्रोतको सामग्रीको रूपमा रमेश विकलद्वारा रचित 'शव, सालिक र सहस्र बुद्ध' कथालाई लिइएको छ भने यससँग सम्बन्धित पूर्वाध्ययन तथा अन्य समीक्षालाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। सामग्री सङ्कलनका लागि पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरिएको छ।

६.२ विश्लेषण विधि

प्रस्तुत अध्ययन पत्र मुख्य रूपमा सांस्कृतिक अध्ययनको सबाल्टर्न सम्बन्धी अध्ययन भएको कारण सबाल्टर्न सम्बन्धी सैद्धान्तिक पर्याधारलाई आधार मानी विश्लेषण गरिएकाले मूलतः विश्लेषणात्मक तथा व्याख्यात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ।

७ सैद्धान्तिक पर्याधार

'सबाल्टर्न' शब्दले कुनै राज्य, समाज वा सत्ता तथा शक्ति केन्द्रबाट शासित, शोषित, पिडित, तल्लो दर्जाको व्यक्ति वा समुदायलाई बुझाउँछ। नेपाली भाषामा यसलाई सीमान्तीकृत वा अवरजन (अन्य भन्दा तलको) भनिएको छ। राज्यको शक्तिसम्म पहुँच नभएका, विस्थापित, आज्ञाविहीनहरू यस वर्गमा पर्दछन्।

सबाल्टर्नले जातजाति, वर्ग, धर्म, संस्कृति, लिङ्ग, पेसा, क्षेत्र आदि हरेक हिसाबले दमित, शोषित, उत्पीडित वर्ग तथा अधीनस्थताका आधारमा आम समाज, जनता वा कुनै राष्ट्र समेत शक्तिशाली अर्को पक्षबाट सबाल्टर्नीय अवस्थामा बाँच्न बाध्य पारिएको अवस्थालाई पनि जनाउँछ भन्ने मान्यता पाइन्छ (श्रेष्ठ, २०६८:१४)। सबाल्टर्न अध्ययन संस्कृति, सत्ता, शासनका केन्द्रबाट दमित, उपेक्षित, किनारामा पुऱ्याएका मानिसहरूका कोणबाट साहित्यलाई हेर्ने पद्धति हो। इतिहासलाई नयाँ ढङ्गले हेर्ने सन्दर्भमा यसको सुरुवात भएको हो। इतिहास ठूलाको, शक्तिशालीको मात्र छ तर साना र शक्तिविहीनको इतिहास छैन, जब कि इतिहास निर्माणमा सानाको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। शक्तिशालीहरू पूर्वाग्रही हुन्छन्। उनीहरू निम्न वर्गलाई अधीनस्थ गर्न चाहन्छन्। त्यसैले उनीहरूको इतिहास कठोर छ, अमैत्रीपूर्ण छ। इतिहास लेखनलाई उल्टाउनुपर्छ। सबाल्टर्नका कोणबाट हेर्दा नयाँ ढङ्गले इतिहास लेख्नुपर्छ। सबाल्टर्नका सापेक्षतामा नवइतिहास लेख्ने सन्दर्भमा यसको अध्ययन भएको पाइन्छ।

सबाल्टर्न शब्दको प्रथम प्रयोग इटालीका मार्क्सवादी चिन्तक एन्तोनिओ ग्रास्सीले गरेका हुन्। उनले शासकबाट अधीनस्थ वा पराधीन बनाइएका निमुखाहरूलाई बुझाउनका निम्ति यो शब्दको प्रयोग गरेका थिए। सैद्धान्तिक रूपमा सबाल्टर्न अध्ययनको आरम्भ भने सन् १९८० मा रञ्जित गुहाको नेतृत्वमा भारतीय इतिहासकारहरूको समूहबाट भएको हो। यस अध्ययनमा गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाक र एडवार्ड सइदको भूमिका निकै महत्त्वपूर्ण रहेको पाइन्छ।

सबाल्टर्न अध्ययन इतिहास पुनर्लेखनमा मात्र सीमित छैन। यसले साहित्य पठन र लेखनमा समेत नवीन आयाम थपेको छ। यस क्रममा गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकको साहित्यिक अध्ययन महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। उनले इतिहास र साहित्यलाई जोडेर हेरेकी छन्। उनको "के सबाल्टर्नहरू बोल्न सक्छन्?" लेख निकै महत्त्वपूर्ण छ। यसमा उनले सबाल्टर्न कसरी बोल्छ? सबाल्टर्नहरू आफू बोल्न सक्दैनन्। त्यसैले उनीहरूका

बारेमा अरूले बोलिदिनुपर्छ भन्ने विचार राखेकी छन् । उनले मार्क्सवाद, नारीवाद, साम्राज्यवाद, उत्तर उपनिवेशवादसँग जोडेर सबाल्टर्न अध्ययनलाई हेरेकी छन् ।

सबाल्टर्नको अप्रतिनिधित्वको मुद्दा नै अहिले प्रतिनिधित्वको आवाज मुखरित गर्ने आधारशीला भएर सभ्रान्तको इतिहास विरुद्ध उभिएको पाइन्छ । अप्रतिनिधित्व पनि यसरी हेर्दा प्रतिनिधित्वको मानक बनेको छ (श्रेष्ठ, २०६८ : ४) । साहित्यमा सबाल्टर्न अध्ययनले जसरी इतिहास अभिजात केन्द्रित छ त्यसरी नै साहित्य पनि अभिजात केन्द्रित हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दै साहित्यको इतिहासलाई पनि सबाल्टर्नका आधारमा हेर्नुपर्ने मान्यता राख्दछ । साहित्यमा सबाल्टर्नको अधीनस्थ अवस्थाको बहुआयामिक विश्लेषण यसले गर्दछ । अप्रतिनिधित्वको व्यवस्थामा सबाल्टर्न र प्रतिनिधित्वको व्यवस्थामा सबाल्टर्न गरी सबाल्टर्न अध्ययनमा कृति विश्लेषणका दुई आधार प्रचलित छन् । यसमा सबाल्टर्नको उपेक्षा, आवाजलाई दवाइएको स्थिति र अधीनस्थ बनाइएको कुरा हेरिन्छ । त्यस्तै प्रतिनिधित्व र पहिचान पनि हेरिन्छ ।

ग्राम्चीले शासितहरू शासकहरूबाट शासित भइरहन तयार भएको अवस्थालाई हेजेमोनी भनेका छन् । त्यस्तो स्वीकारोक्ति शासकले विभिन्न वैचारिक तरिकाबाट गरेका हुन्छन् । यसले विभिन्न वर्ग, धर्म, राष्ट्रियता लगायतका संस्कृतिका विभिन्न क्षेत्रमा जरा गाडेका हुन्छन् । तिनलाई सबाल्टर्नहरूले स्वीकार गर्छन् (उप्रेती : २०६८: १७१) । सत्ता शक्ति, वर्चस्व, आधिपत्य मुठ्याएर केन्द्रले किनारालाई कहिल्यै आफू समान हुन दिँदैन भन्ने मान्यता पाइन्छ (सुब्बा, सन् २०११:३) । नेपाली साहित्य (लोक साहित्य र लिखित साहित्य) को आफ्नै विशेषताभिन्न सबाल्टर्न अध्ययनका आधार रहेकाले (श्रेष्ठ, २०६८:९) यस अध्ययनमा 'शव, सालिक र सहस्र बुद्ध' कथाको सबाल्टर्न अध्ययन गरिएको छ ।

८ 'शव, सालिक र सहस्र बुद्ध' कथामा सबाल्टर्न

'शव, सालिक र सहस्र बुद्ध' कथा रमेश विकलको 'शव, सालिक र सहस्र बुद्ध' कथा सङ्ग्रहमा संकलित छ । यहाँ नेपाली कथा भाग ४ मा संकलन गरिएको त्यही कथालाई सबाल्टर्न अध्ययन गर्ने क्रममा यस अध्ययनमा विभिन्न उपशीर्षकमा अध्ययन गरिएको छ ।

८.१ आख्यान सन्दर्भ

कथाकार रमेश विकलद्वारा सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित 'शव, सालिक र सहस्र बुद्ध' कथामा वर्गीय विषयतायुक्त सहरिया सामाजिक जनजीवनको जीवन्त प्रस्तुति गरिएको छ । यसमा राजनैतिक विषयवस्तुलाई पनि व्यङ्ग्यात्मक ढङ्गले व्यक्त गरिएको छ । यति भएर पनि नगरपालिकाकी स्वपर न्हुच्छेमायाको निम्न वर्गीय दैनिकीलाई मूल रूपमा उभ्याइएको छ । यहाँ उज्यालो नहुँदै न्हुच्छेमाया सडक सफागर्न जान्छे । ऊ सधैं आफ्नी आमाका पालादेखि नै सडक सफागर्ने काम गर्थी । सानी हुँदा समेत आमासँग बोकिएर ऊ सडकमा आउँथी । उसले पढ्न पाइन । ऊ ठूली भएपछि आमाको काम जिम्मा लिई । उसको वर्को (ओडनी) प्वाल परेको छ । ऊ बढार्ने क्रममा अनौठो वस्तु देखेर तर्सन्छे । यो कुरा ट्याक्सी ड्राइभरलाई बताउँछे । ऊ निन्द्राबाट पनि राम्ररी खुलेकी छैन । उसको जीवनमा चौतारोमा खर्पन विसाउने, बढार्ने, बाहेक अन्य कुनै रस छैन । ऊ चिसोमा हिउँले शीतले कठयाङ्ग्रिन्छे । ऊसँग ड्राइभर पनि भेटिन्छ । ड्राइभरका पनि आफ्नै समस्या हुन्छन् । अनौठो जीव देखेपछि सबै जना जम्मा हुन्छन् । त्यहाँ न्हुच्छेमाया, पट्टो ड्राइभर, पुलिस अफिसर, अधबैसे महिला, मोटरवाला भलादमी पुरुष, फोटोग्राफर, सुकसमार केटो, छयाका भाइचाजस्ता पात्रहरू जम्मा भएर नचिनिएको वस्तुबारे खलवल गर्छन् । अन्य हजारौं मान्छेको भीड हुन्छ । अन्तमा छेपारोको लास देखेपछि सबै मान्छे उल्लू बनेर फर्कन्छन् । कथाकारकाविचारमा सबै बुद्ध अर्थात् बुद्ध हुन्छन् । न्हुच्छेमाया र ट्याक्सी ड्राइभर पनि बुद्धमध्येका पनि बुद्ध बन्छन् । यसरी कथा सकिन्छ । यस कथामा मूल रूपमा न्हुच्छेमाया राज्यबाट उपेक्षित किनारामा पारिएकी अशिक्षित नारी पात्र रहेकी छ । आर्थिक अभावले ऊ जाडोमा बाक्लो लुगा लगाउन सकिदैन ।

उसको थोत्रो चट्टी अलकत्राको सडकमा घिसिएको छ । उसका कुरा हावाले बुभुछ, ईटले बुभुछ, सडकको पिचले बुभुछ तर मान्छेले बुभुदैन । त्यसैले ऊ सबाल्टर्न पात्रका रूपमा रहेकी छ ।

८.२ वर्गीय आधारमा सबाल्टर्न

प्रस्तुत कथामा आएका न्हुच्छेमाया, पट्टो डाइभर, सिपाही, पुलिस, अफिसर, अधवैसे महिला, मोटरवाला भलादमी पुरुष, फोटोग्राफर, सुकुमार केटो, छयाका भाइचामध्ये न्हुच्छेमाया वर्गीय सबाल्टर्न पात्र हो । कथामा उसको केन्द्रीय भूमिका छ । ऊ आर्थिक रूपमा किनारीकृत हुन पुगेकी छ । उसले यस किसिमको पीडा भोगेकी छ । तत्कालीन नेपाली समाजमा रहेको वर्गीय विभेदको शिकार ऊ भएकी छ । ऊ आफ्नो पढाइलेखाइ र अन्य प्रगति गर्ने समयमा समेत सानैदेखि आफ्नी आमाकै काखमा बोकिएर सडक सफा गर्ने अवस्थामा छ भने कथाकारकै भाषामा पछि आमाको कामको जिम्मेवारी उसले पाएकी छे । न्हुच्छेमायाको बाल्यकालदेखि नै सडकमा आउनुपर्ने अवस्थालाई कथाकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

तर केही वर्षअगाडि त ऊ सिङ्गी स्वास्नीमान्छे बन्दिनथी । केटाकेटी बन्थी । उसको आकृति आफ्नै स्वतन्त्रतामा कुहिरो च्यातिएर निस्कंदैनथ्यो, बरू आमाको फरियाको सफ्फोसँग डोरिएर आउँथ्यो, किनभने त्यसताका उसकी आमाले त्यो सडक र सालिक बढार्ने कर्तव्य पूरा गर्दथी । न्हुच्छेमाया त फगत आइदिन्थी, किनभने अदृश्य रूपमा उसको भाग्य यस सडकसँग त्यस बेलादेखि बाँधिसकेको थियो (श्रेष्ठ २०५७ : १२१) ।

कथामा प्रस्तुत गरिएको उक्त साक्ष्यलाई हेर्दा न्हुच्छेमायाको जीवन निकै दयनीय छ । ऊ बच्चा बेलामा बिहानको निद्रा पुऱ्याउन पाउँदिन । कथामा उसका अन्य पारिवारिक सदस्यको चर्चा छैन । सायद उसको घर, उसको बसाइ, लवाइखवाइ राम्रो हुँदो हो त ऊ त्यसरी आमाकै पिठ्युँमा बोकिएर अध्यारोमै सडक बढार्न आउनुपर्ने थिएन ।

न्हुच्छेमायाको आर्थिक अवस्था निकै दयनीय छ । उसले सडक र सालिक बढार्ने काम गरे पनि आर्थिक प्रगति भएको देखिँदैन । ऊ उच्च वर्गीय सम्भ्रान्त परिवारबाट पनि अधीनस्थ छे । उसलाई वर्गीय दृष्टिले सबाल्टर्न पात्रका रूपमा कथामा यसरी पुष्टि गरिएको छ :

“अहिले ऊ तरूनी भइसकेकी छ । ..... अब ऊ बिहानी धर्ती र आकाशको सङ्गममा पार्थक्यको रेखा नकोरिँदै आफै त्यहाँ आउँछे र अर्धनिद्रित सडक र आसपासका उधिरहेका घरहरूलाई उसैले आएर बिउँभाउँछे । जाडोमा टाढा बाक्लो कुहिरोको दहमा पौडिँदै आएकी उसको काँधमा भुल्ने खर्पनको आकृति पहिले देखिन्छ जुन उसको पाइलाको चालसँग भुलिरहेको थाहा हुन्छ । त्यसपछि उसको आडको बर्कोमा परेको भ्वाडको आभास पाइन्छ । उसको नाकको टुप्पोमा भुन्डिएको पानी र कपालमा छरिएका शीतका थोपाहरूको अनुमान गर्न सकिन्छ । उसको थोत्रो चट्टी अलकत्राको सडकमा घिसिएको र उसका चुरा बजेको आवाज टाढाबाट हावामा प्रतिध्वनित भएको सुनिन्छ (श्रेष्ठ, २०५७ : १२२) ।

यसरी हेर्दा सामन्तवादी संस्कृतिले निर्माण गरेको तत्कालीन समाजको आर्थिक असमानताबाट पीडित न्हुच्छेमाया निम्न वर्गीय, श्रमिक, विपन्न, सबाल्टर्न पात्रका रूपमा रहेकी छ । यसबाहेक यस कथामा ट्याक्सी डाइभर पनि वर्गीय दृष्टिले निम्न वर्गमै पर्दछ तर न्हुच्छेमायाका तुलनामा वर्गीय हिसाबले कम सबाल्टर्न पात्रका रूपमा रहेको छ । प्रस्तुत कथामा न्हुच्छेमायाको सबाल्टर्न पात्रका रूपमा प्रतिनिधित्व पहिचान बाचाल नभएर पनि महत्वपूर्ण रहेको छ ।

८.३ जातीय आधारमा सबाल्टर्न

‘शव, सालिक र सहस्र बुद्ध’ कथामा जातीय सबाल्टर्नलाई महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरिएको छ । कथाकी प्रमुख पात्र न्हुच्छेमाया र ऊसँग सडकमै भेट भएको ट्याक्सी ड्राइभर जातीय सबाल्टर्न हुन् । यी दुई पात्रमध्ये ट्याक्सी ड्राइभर सबाल्टर्न जातिको पात्र भए पनि उसको सबाल्टर्न जातिप्रतिको व्यवहार प्रतिकूल छ । ऊ न्हुच्छेमायाले “ए, दने मत्योनि ला?” (ए, उठ्ने बेला भएन ?) भनेर प्रश्न गर्दा “सु? न्हुच्छे ला? आव निस्ये बहँ प्वी त्यल ला ?” (को ? न्हुच्छे हो ? अहिलेदेखि नै भुइँ बढार्ने बेला भयो ?) भन्दै भर्केको छ ।

न्हुच्छेमाया कथित तल्लो जातकी नारीका रूपमा यस कथामा देखा परेकी छ । ऊ गरिबी, अभाव, अन्याय, अत्याचार सहन बाध्य छ । उसले सिधैं शोषित हुने अवस्था कथामा नभए पनि प्रकारान्तरले ऊ शोषित पीडित छ । ऊ ट्याक्सी ड्राइभरसँग नजिकिन खोज्छे तर ऊबाट टाढिन खोज्छ । त्यसैले त ड्राइभरको भुतभुतको जवाफमा न्हुच्छेमाया यसरी आफ्नो भाव प्रकट गर्दछे :

छँ धका न्हिन्हि मिस्ट घयपुया घनि, जिमिला सु दुधका ! जिपिला सु नापँ ..... ।”
(तिमी यो दिनका दिन आइमाईलाई अँगालो मारेर सुत्छौ त, हाम्रो त को छ र भन्या !
हामी त कोसित ....।) यति भनेर ऊ आफैँ लाज मान्छे र खितखित हाँस्दै भाग्छे, चौबाटोमा पुगेर अडिन्छे र सालिकको चौतारोमा खर्पन बिसार्छे । अनि एकपल्ट ढाड सोभ्याउँछे ।
सधैं यही क्रम यही पुनरावृत्ति अविरल अविच्छिन्न ! तर न्हुच्छेलाई सायद यसभन्दा बढी इच्छा र आकाङ्क्षा पनि छैन । कुनै नौलो रस छैन (श्रेष्ठ, २०५७ : १२२) ।

प्रस्तुत साक्ष्यका आधारमा हेर्दा न्हुच्छे आफ्नै जातिबाट सबाल्टर्न अवस्थामा पुगेकी छ । हुन त त्यस सडकमा ल्यान्ड मास्टर मोटर चढ्ने मोटरवाला, भलादमी मोटी महिला, ल्यान्डरोभरका अफिसरहरू आउँछन् तर न्हुच्छेको कसैलाई मतलब हुँदैन । स्वयं ड्राइभरलाई समेत आफ्नो विचार व्यक्ति गर्दा न्हुच्छेले अनुकूल व्यवहार नपाएकाले ऊ भागेकी छ । उसको अन्तिम बिन्दु सालिकको चौतारो र सडक भएका छन् । उसलाई अन्य व्यक्तिबाट सहयोग र स्नेह प्राप्त नभएका कारण उसको जीवनमा कुनै नौलो रस छैन भनिएको हो । यदि ड्राइभरको व्यवहार आत्मीय हुँदो हो त न्हुच्छे त्यस्तो अवस्थामा पुग्ने थिइन । यसरी हेर्दा यस कथामा जातीय सबाल्टर्न पात्र न्हुच्छेमायाको दयनीय, निरस जीवन पद्धतिको प्रस्तुति गरिएको छ । ऊ आफ्नो विचार ड्राइभरसँग व्यक्त गर्छे तर त्यसको प्रतिकूल जवाफ प्राप्त गर्छे । ऊ बोल्ल खोजे पनि अन्ततः आफ्नो बाटो लाग्छे । उसलाई जातकै आधारमा तल्लो दर्जाको स्वपर काममा लगाइएको छ । ऊ आफ्नो पुर्खादेखिकै चलिआएको पसामा सन्तुष्ट हुन बाध्य पारिएकी पात्रका रूपमा रहेकी छ ।

८.४ लैङ्गिक आधारमा सबाल्टर्न

सीमान्तीकृत रूपमा मानव मूल्यको तिरस्कार गरिएको विषय लैङ्गिक विभेद पनि हो । ‘शव, सालिक र सहस्र बुद्ध’ कथामा न्हुच्छेमाया लैङ्गिक सबाल्टर्न पात्र हो । ऊ समाजबाट शोषित पीडित बनेकी छ । राज्यबाट उसले कुनै सहयोग प्राप्त गरेकी छैन । उसका पुर्खाको आर्थिक अवस्था कमजोर भएकै कारण ऊ सानैमा आमाको पिठ्युँमा बोकिएर सडकमा आउनु परेको छ । ठूली भएपछि त भन् उसले आमाको स्वपर पसालाई अँगाल्नु पर्ने बाध्यता छ । पितृसत्तात्मक समाजमा महिलाहरूले चुलो चौको गर्ने, बढार्ने, सफागर्ने, यस्तैयस्तै काममा बाँधिनुपर्ने भएकाले ऊ पनि बिहान उज्यालो नहुँदै सडक र सालिक सफागर्ने काम गर्छे । उसका घरमा को छन् ? पुरुषहरू छन् कि छैनन् भन्ने कुरा कथामा खुलाइएको छैन । उसका घरपरिवारका पुरुषबाट सिधैं शोषित पीडित भएको नदेखिए तापनि कथाका सन्दर्भमा ऊ र उसकी आमासमेत पितृसत्ताबाट प्रताडित छन् ।

सडक सफागर्ने क्रममा नयाँ अनौठो वस्तुका आँखा टल्ल बलेजस्तो देखेपछि न्हुच्छे डरले काम्छे । उसको छाती ढक्क फुल्छ । रौँ जुरमुराउँछन् । निकै डराउँदा ऊ पट्टो र मज्जाको ड्राइभरको ट्याक्सी भएतिर हुत्तिन्छे । ऊ ड्राइभर भए ठाउँमा गएपछि सुरक्षित महसुस गर्दै भन्छे ? “अन चौताराय छु द, स्व

नु सा ! पल पल च्या: थैं च्वं !” (त्यहाँ चौतारामा के हो, हेर्न जाऊँ न पिलपिल बलेजस्तो छ ! (श्रेष्ठ २०५७ : १२३) । यसरी महिलालाई पुरुष साथी भएपछि ढुक्क हुने सामाजिक सांस्कृतिक परिपाटीमा उल्टै ड्राइभरले यसो भनेर न्हुछेलाई मतलब गर्दै न । ड्राइभर भन्छ :

नानाकृति याना घौछि न घने मव्यू । हुँ थ : ज्या या । कर्पिन्त ..... । (अनेक भाँति गरेर एकछिन पनि सुत्न दिएन । जाऊ, आफ्नो काम गर अर्कालाई (श्रेष्ठ, २०५७ : १२३) ।

प्रस्तुत साक्ष्यलाई हेर्दा न्हुछेको अनुरोधलाई पढ्ने ड्राइभरले च्याँट्टिएर उल्टासुल्टा उत्तर दिनु पितृसत्तात्मक नेपाली समाजमा पुरुषले महिलालाई हेर्ने नकारात्मक उपेक्षाको दृष्टि जीवन्त प्रस्तुति हो । यसरी हेर्दा पनि न्हुछे लैङ्गिक दृष्टिले सबाल्टर्न पात्रका रूपमा रहेकी छ । पुरुष जति कमजोर भएपनि उसले आफ्नो कमजोरी महिलालाई देखाउँदैन वा देखाउनु हुँदैन भन्ने मान्यतालाई कथाकारले यसरी व्यक्त गरेका छन् : ऊ, एकपल्ट नराम्रोसँग काम्छ, तर न्हुछे, एउटी तरूनी मानिसको अगाडि आफू डराएको भान हुन नदिन ऊ बडो फुर्तिसाथ आफूले ओढेको कम्बल जिपभित्र फाल्छ । न्हुछेको अगाडि छातीलाई ढाल बनाउँछ । अनि जाडोसँग पौठेजोरी खेलेभैं भन्छ (श्रेष्ठ, २०५७ : १२३) ।

यसरी हेर्दा पनि न्हुछे पितृसत्तात्मक समाजबाट प्रताडित लैङ्गिक सबाल्टर्नका रूपमा देखा पर्दछे । कथामा प्रत्यक्ष रूपमा भन्दा पनि परोक्ष रूपमा ऊ लैङ्गिक दृष्टिले पछि पारिएकी छ ।

यति भएर पनि यस कथामा पितृसत्तालाई चुनौति दिने काम पनि भएको छ । त्यस सडक र सालिक नजिकै धेरै मानिसहरू भेला हुने क्रममा नयाँ मोटरबाट भद्र देखिने महिला उत्रिन्छन् । उनको हाउभाउ फरक ढड्गको छ । उनको भाषा अङ्ग्रेजी लवजको छ । उनका कानमा हिराका टपहरू भल्केका छन् । उनी अरूलाई भाषण लेखाएर आफ्नो वर्चस्व कायम राखिन्छन् । उनको बोलीवचन र व्यवहारलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

क्या हो यस्तो ! क्या हो यो ! जता पनि पुरुषकै थिचोमिचो, जता पनि यिनीहरूकै बलमिचाइ ! ... म म यसको परस्ताउ मिटिडमा नराखी छोड्दिन । ... उनी बल्ल-बल्ल आफ्नो साथको त्यो सुकुमार र दुब्लो पातलो देखिने युवकको काँधमा टेकेर आफूलाई क्यामेराको फोकसमा पारिछाड्छिन् । यसरी उनको भकारी जीउले मचक्क टेक्दा युवकको अस्तित्वै कच्याककुरुक र कच्याककुचुक भएभैं लाग्छ । यस तमासामा सुत्रधार न्हुछे र मज्जाको ड्राइभर यही घुइँचो र ठेलमठेलमा क्यामेराको फोकसबाट बाहिर फालिन्छन् (श्रेष्ठ, २०५७ : १२९) ।

यस साक्ष्यलाई हेर्दा नारी शक्तिको वर्चस्वलाई देखिन्छ । यति भएर पनि कथाकी मूल पात्र न्हुछे, क्यामेराको फोकसबाट बाहिर फालिनु लैङ्गिक हिसाबले फेरि नारी नै नारीका माध्यमबाट सबाल्टर्न भएको तथ्य फेला पर्दछ ।

८.५ प्रभुत्वशाली संस्कृति र सबाल्टर्न वर्गको प्रतिरोध चेतना

‘शव, सालिक र सहस्र बुद्ध’ कथामा प्रभुत्वशाली संस्कृति र त्यसको सबाल्टर्नमाथिको प्रभावको चित्रण कथाकार रमेश विकलले गरेका छन् । यस कथामा प्रभुत्वशाली संस्कृतिका रूपमा सामन्ती ढाँचाको शासन व्यवस्था र त्यसले निर्माण गरेको आधार एवं अधिरचनाको संरचना रहेको छ । निम्नवर्गीय जनताका/समुदायका समस्याहरूप्रति वास्ता नगर्ने राज्य संरचना र राज्य सत्तालाई आफ्नो अनुकूल बनाउने र निम्न वर्गलाई शोषण र उत्पीडनमा पार्ने कामको चित्रण यस कथामा गरिएको छ । राज्यको मूलधारबाट किनारीकृत गरी सीमान्त अवस्थामा पुऱ्याउने प्रभुत्वशाली संस्कृति यस कथामा पाइन्छ । कथामा आएकी न्हुछेमाया सबाल्टर्न पात्र प्रभुत्वशाली संस्कृतिबाट अधीनस्थ बनेको अवस्था छ । उसले राज्यबाट कुनै आधारभूत सुविधा पाएकी छैन । शोषक सामन्ती वर्गको पक्षमा वकालत गर्ने सरकार र सरकारका निकायहरू उसका समस्यासँग परिचित छैनन् । प्रभुत्वशाली सामन्ती व्यवस्था भएका कारण ऊ आफ्नो बाल्यकालदेखि नै आमासँगै बिहानै जाडोमा समेत पिठ्युमा बोकिएर स्वपर बनेकी छ । ऊ

तरूनी भएपछि आमाको कामको पूर्ण जिम्मा लिन बाध्य भएकी छ । ऊ जतिसुकै दुःख भए पनि हेजेमोनाइज्ड भएर बाँचेकी छ । उसले कसैको विरोध गरेकी छैन । कसैसँग प्रतिरोध पनि गरेकी छैन ।

यस कथामा मूलधारको प्रभुत्वशाली संस्कृतिबाट हेजेमोनाइज्ड भएर सबाल्टर्न बनेकी न्हुछेमायामा उक्त वर्गको शोषण र उत्पीडनका विरुद्ध प्रतिरोधी चेतनाको विकास भएको छैन । कतै कतै ड्राइभर पात्रलाई उसले आफ्ना विचार भने प्रस्तुत गरेकी छ । कथित तल्लो वर्ग भएकै कारण राज्यका सबै निकायबाट उपेक्षित बनेकी महिलामा त्यस्तो चेतनाको विकास नहुनु स्वाभाविकै देखिन्छ । फुकोले ज्ञान नै शक्तिको स्रोत मानेका छन् । यस दृष्टिबाट हेर्दा ज्ञान र चेतनाको अभावका कारण न्हुछेमाया शक्तिहीन भएकी छ । उसले आफू उत्पीडित भएको कुरा थाह नपाई सहेर बसेकी छ । उत्पादन र वितरणमा समान सहभागिता नभएका कारण ऊ उपेक्षित, पीडित भएर अधीनस्थ जीवन जिएकी सबाल्टर्न पात्रका रूपमा छ ।

८.६ सबाल्टर्नको आवाज र लेखकीय दृष्टिकोण

‘शव, सालिक र सहस्र बुद्ध’ कथा सबाल्टर्न पात्रको केन्द्रीयतामा लेखिएको छ । यसमा सबाल्टर्नको आवाज प्रभावकारी ढङ्गले प्रस्तुत भएको छ । सबाल्टर्न मैत्री कथा भए तापनि यस कथाकी सबाल्टर्न पात्र न्हुछेमाया बाचाल छैन । यसमा समाख्याताका माध्यमबाट सबाल्टर्नको आवाज लेखकीय दृष्टिकोणका रूपमा आएको छ । यसमा न्हुछेमायाको दयनीय जीवनलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ सबाल्टर्न चरित्र न्हुछेमायाको चरित्रलाई महत्त्वपूर्णरूपमा व्यक्त गरिएको छ । उसको जीवन संवेदनशील र कारुणिक छ । पूर्वार्कै इतिहासदेखि अर्थात् जन्मैदेखि स्वपर बन्न बाध्य भएकी न्हुछे राज्यले सीमान्तकृत अवस्थामा पुऱ्याएकी पात्र हो । यसमा कथाकारले यसै पात्रलाई अनावरण गरेका छन् । इतिहास विहीन यस्ता सबाल्टर्नको दुःख पीडालाई कथामा महत्त्व दिनु नै उनीहरूको आवाज बोल्नु हो । जस्तो दुःख परे पनि न्हुछेले आफ्नो कर्तव्य पूरा गरेकी छे । ऊ जति डर त्रास भए पनि सडक र सालिक सफा गरेर आफ्नो जीविका चलाएकी छे । उसले आफूलाई खुसी राख्न चाहन्छे । यस सन्दर्भलाई कथाकारले यसरी प्रष्ट्याएका छन् : न्हुछेमाया चौतारोबाट खर्पन टिपेर ८४९ को ट्याक्सी अगाडि उभिन्छे र पट्टो ड्राइभरको मुखमा हेरेर हाँस्छे, ऊ पनि हाँसिदिन्छ । उनीहरू पनि बुद्ध बन्छन्, सहस्र बुद्धमध्येका बुद्ध (श्रेष्ठ, २०५७ : १३०) ।

यसरी हेर्दा इतिहासमा पछाडि पारिएका, आवाज विहीन बनाईएका, राज्यको मूलधारबाट निकारामा पारिएका सीमान्तकृत अवस्थामा पुऱ्याइएका सबाल्टर्नहरूको स्थितिलाई प्रस्तुत गरेर यस कथामा उत्पीडितहरूको उद्घाटन गरिएको छ । राजनैतिक रूपबाट समेत यस कथामा सबाल्टर्न पात्र न्हुछेमाया रहेकी छ । सबाल्टर्न आफै नबोल्ने वा बोल्न नसक्ने भएकाले त्यसको आवाज अरूले बोलिदिनुपर्ने सबाल्टर्नवादीहरूको विचारअनुसार यस कथामा कथाकार रमेश विकालले सबाल्टर्नको आवाज उनीहरूलाई विशेष महत्त्व दिएकाले बोलिदिएका छन् भन्ने प्रमाणित हुन्छ ।

९ निष्कर्ष

‘शव, सालिक र सहस्र बुद्ध’ सबाल्टर्न पात्रको केन्द्रीयतामा रचिएको कथा हो । यसमा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक आधारमा सबाल्टर्न बनाइएकी न्हुछेमायाको दयनीय जीवनको चित्रण गरिएको छ । सहरिया परिवेशलाई कार्यपीठिका बनाइएको यस कथामा वर्षोदेखि स्वपर बनेकी न्हुछेमायाकी आमा र मूलतः न्हुछेमायाको स्वपर जीवनको बाध्यतालाई देखाइएको छ । न्हुछेमाया जस्ता आवाजविहीन, इतिहासविहीन पात्रका माध्यमबाट तत्कालीन प्रभुत्वशाली सामन्ती शासनव्यवस्था र संस्कृतिप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गर्दै सम्पूर्ण बुद्धहरूप्रति समेत प्रहार गरिएको छ । उच्च वर्गको विरोध नगरे पनि सबाल्टर्न पात्र न्हुछेमायाका पक्षमा लेखक रहेको पाइन्छ । सबाल्टर्न पात्र हेजेमोनाइज्ड भएर बाँचन बाध्य भएका अवस्थामा

उनीहरूको आवाज हुँदैन । तिनै आवाजविहीन पात्रलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर उनीहरूको आवाजलाई बोलिदिने उद्देश्य भएकाले प्रस्तुत कथा सबाल्टर्न मैत्री देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

उप्रेती, सञ्जीव.सिद्धान्तका कुरा. काठमाडौं : अक्षरक्रियासन्स. २०६८ ।

पाण्डेय, ताराकान्त. “साल्गीको बलात्कृत आँसु कथाको सांस्कृतिक अध्ययन” मिमिरे. ६/३ (२०६९ भदौ). १८-२५ ।

पाण्डे, लिखित .(सम्पा.) भृकुटी. काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन. २०७० ।

सुब्बा, मनप्रसाद र रेमिका थापा. किनारा विमर्श. दार्जिलिङ: गाभा प्रकाशन. सन् २०११ ।

श्रेष्ठ, तारालाल. शक्ति स्रष्टा र सबाल्टर्न. दो.सं. काठमाडौं : डिस्कोर्स पब्लिकेसन. २०६८ ।

श्रेष्ठ, दयाराम.(सम्पा.) नेपाली कथा भाग ४. ललितपुर : साभा प्रकाशन. २०५७ ।